

L'IMPACTE DE PAU EN ELS DOS PRIMERS SEGLES CRISTIANS I. ESCRIPTORS ECLESIASTICS ANTERIORS A IRENEU

Jordi SÁNCHEZ-BOSCH

1. L'Apòstol dels Gentils, que desitjava empeltar-los a l'olivera sana d'Israel, va tenir un impacte important entre aquells qui van creure en Crist i entre aquells qui no hi van creure. De tota manera, quan hom desitja documentar aquell impacte en els qui no van creure, siguin jueus o pagans, li resulta pràcticament impossible d'obtenir-ne un testimoni directe.

En el camp pagà, no comptem més que amb una vaguíssima al·lusió, de mitjan segle II, a la figura de Pau: en el tractadet *Sobre la mort de Peregrinus*, de Llucià de Samòsata, s'hi barregen trets característics de l'Apòstol. Ens interessa especialment una possible al·lusió a les cartes de Pau:

«Va interpretar i explicar alguns dels seus llibres i fins en va compondre alguns. El reverenciaven com un déu i el seguïen com un legislador; van adoptar-lo com a patró, per sota certament d'aquell altre que encara adoren: l'home que va ser crucificat a Palestina perquè havia introduït aquest nou culte en el món.» (*Peregrinus* 11).

Encara que feble, pot ser un testimoni sobre l'acolliment de Pau i les seves cartes a l'Àsia Menor durant el segle II. La resta són els coneguts documents sobre l'existència d'un cristianisme gentil, com a *religió* procedent de Judea però diferent del judaisme, en els cèlebres textos de Suetoni, Tàcit i Plini el Jove¹. Si, per un altre cantó, sabem que la batalla de la gentilitat era la batalla de Pau, aquests textos ens confirmaran que l'Apòstol va tenir un èxit considerable en la seva empresa, però sense donar-nos tan sols el nom de Pau.

1. Hi fem al·lusió en els §§ 7s del nostre *Nascut a temps* (que citarem com a *NAT*). Aquests i altres textos, en J. STEVENSON, *A New Eusebius. Documents Illustrating the history of the Church to AD 337*, London 1987, pp. 1-3,5,18-22.

Quant al jueus, podem endevinar que no trigaren a entendre que Pau podia liquidar (i, de fet, va liquidar!) el proselitisme de la Sinagoga entre els pagans: per tant, el veien com el gran enemic d'Israel. Però, en els temps més antics, la resposta majoritària del poble jueu va ser el silenci. No comptem més que amb textos tardans, molt tendenciosos, en la línia del text citat de Llucià. N'hem de prescindir en una enquesta realista sobre la ressonància de Pau en els dos primers segles.

No ens queden més que textos cristians, però no creiem que sigui tan difícil utilitzar-los com a fonts històriques: per la seva proximitat als fets i perquè no entenem que els «ulls» de la fe els fessin perdre l'honradesa de fons. De tota manera, també els haurem d'utilitzar amb un cert sentit de crítica històrica, sobretot quan no ens limitem a recollir testimonis explícits sinó que hi busquem també indicacions implícites.

2. En aquest sentit, podem recordar que els documents màxims sobre l'impacte de Pau entre els seus oients són les mateixes cartes paulines: tant les que indubtablement va escriure (Rm, 1Co, 2Co, Ga, Fl, 1Te, Flm) com les que *podrien* provenir de la seva escola (Ef, Col, 2Te, 1Tm, 2Tm, Tt), així com la Carta als Hebreus, que la tradició ha unit al nom de Pau. Tanmateix, prescindirem d'aquests documents com a objecte directe del nostre estudi, senzillament perquè ja n'hem parlat en un altre lloc².

Quant als textos cristians no paulins, seríem feliços de poder comptar amb una cronologia i una localització exacta de tots ells, però sabem que haurà de passar temps abans no s'hi pugui arribar. Per això hem preferit de facilitar la localització dels diversos documents en una biblioteca i referir-nos abans que tot a tres col·leccions clàssiques: el Nou Testament, els Pares Apostòlics i els Pares Apològistes.

En un proper article, parlarem dels escrits herètics, amb especial referiment als de Nag Hammadi, i recollirem els textos que representen la «canonització» dels escrits paulins: els d'Ireneu, Tertul·lià i el Canon Muratori.

La bibliografia sobre el tema és certament abundant³. Parteix normalment de la pregunta sobre la possibilitat de demostrar, a base de coincidències verbals, una dependència literària. En alguns casos, nosaltres hi afegirem un altre

2. El nostre NAT. És pròxim a l'aparició el volum 7e de la *Introducción al Estudio de la Biblia*, d'Editorial Verbo Divino, amb el títol de *Escritos paulinos*.

3. Vegi's A. E. BARNETT, *Paul Becomes a Literary Influence*, Chicago 1941; F. COCCHINI, *La ricezione di Paolo nei primi tre secoli cristiani*, en les pp. 49-60 de *Turchia, Crocevia di culture e religioni*, Roma 1990; E. DASSMANN *Der Stachel im Fleisch. Paulus in der frühchristlichen Literatur bis Irenaeus*, Münster 1979; L. GOPPELT, *Christentum und Judentum im ersten und zweiten Jahrhundert*, Göttingen 1954; A. LINDEMANN, *Paulus im ältesten Christentum*, Tübingen 1979; A. LINDEMANN, *Der Apostel Paulus im 2. Jahrhundert*, en les pp. 39-67 de J. SEVRIN, *The New Testament in Early Christianity*, Leuven 1989; R. MINNERATH, *La Tradition chrétienne de Paul à Origène*, dins *AHC* 20 (1988) 182-215; U. B. MUELLER, *Zur frühchristlichen Theologiegeschichte. Judenchristentum und Paulinismus in Kleinasien an der Wende vom 1. zum 2. Jh. n. Ch.*, Gütersloh 1976; R. PENNA, *Paolinismo: lecture di Paolo nel I e II secolo*, tot

enfocament: partint de la història de Pau i del fet que certes idees són àmpliament reconegudes com a paulines, ens preguntarem sobre l'influx que aquestes idees tenen sobre alguns autors, que hem mirat de llegir personalment fins on ens ha estat possible.

1. *El Nou Testament*

3. Sense tancar-nos en absolut a la idea que *algun* text del Nou Testament pot haver estat escrit després d'altres escrits cristians que no han entrat en el cànon, és evident que en aquests últims són normals les mostres de dependència respecte de textos neotestamentaris, mentre que la dependència contrària resta, en el millor dels casos, com a hipòtesi.

Entre els autors, és freqüent la impressió que, si deixem a part els Fets dels Apòstols i les cartes paulines, els altres llibres del Nou Testament, escrits (se suposa) després, ignoren considerablement l'Apòstol.

Això és exacte quant a les referències explícites (veurem que són mínimes). Però molts autors atribueixen també a aquests altres llibres un especial tancament respecte de les idees de l'Apòstol. A aquesta impressió hi contribueix el fet que, quan diuen «Pau», pensen en el «paulinisme» i, quan diuen «paulinisme», pensen en expressions especialment agudes de les cartes als Romans i als Gàlates⁴. En realitat, aquest «paulinisme» va passar inadvertit (o altament «domesticat») per tota l'església grega i llatina, pràcticament fins al s. XVI, fins i tot entre aquells qui més devots se sentien de l'Apòstol.

Sembla cert que els màxims autors del Nou Testament no conegueren (o no compregueren, o no compartiren) les formulacions més atrevides de les cartes als Romans i als Gàlates: el «radicalisme paulí» davant la Llei i davant les obres. Hom imagina que, quan van arribar a les esglésies de Síria i Palestina aquestes dues cartes de Pau, aquelles esglésies ja comptaven amb un pensament prou fet, basat en les tradicions evangèliques, i no van concedir una atenció prioritària a aquelles dues cartes de Pau.

4. Però Pau no havia estat només l'especulador sobre la fe i les obres de la Llei. Abans que tot va ser l'Apòstol dels Gentils: l'home que, en l'anomenat «Con-

el vol. 34 (1986) de la *RivBibl* (obra col·lectiva); H. SCHNEEMELCHER, *Paulus in der griechischen Kirche des zweiten Jahrhunderts*, dins *ZK* 13 (1964) 1-20; J. M. SEVRIN, *The New Testament in Early Christianity* (obra col·lectiva), Leuven 1989; M. SIMONETTI, *Paolo nell'Asia cristiana del II secolo*, dins *VetChr* 27 (1990) 123-144; M. TABET, *I testi paolini sulla paradossis nei commentii patristici (secoli I-III)*, pp. 39-54 de *La tradizione: forme e modi*, XVIII Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, Roma 1990.

4. En aquesta línia, s'acostuma a negar el «paulinisme» de textos que fan referència constant a Pau, com són els Fets dels Apòstols (cf. PH. VIELHAUER, *Zum 'Paulinismus' der Apostelgeschichte*, pp. 9-27 de *Aufsätze zum NT*, München 1965) i les cartes Pastorals (cf. J. SÀNCHEZ BOSCH, *El paulinisme en la teologia de les cartes Pastorals*, dins l'obra de l'Associació Bíblica de Catalunya, *La Paraula al servei dels homes*, Barcelona 1989, pp. 152-172).

cili» de Jerusalem (Ga 2,1-10), havia defensat el dret de «anar als gentils» amb totes les conseqüències: és a dir, sense permetre que *en cap sentit* els gentils es poguessin sentir prosèlits d'una secta jueva. Per això, en un moment en què Pere i Jaume proposaven la «separació de taules» entre jueus i gentils, Pau s'hi oposà rotundament, en el cèlebre incident que va tenir amb Pere a Antioquia (vv. 11-14)⁵.

Les esglésies de Síria i Palestina havien de conèixer, certament, aquella història i devien saber-ne, més bé que nosaltres, les repercussions. Per això, abans de preguntar-nos per un eventual «paulinisme» especulatiu (o «de segon grau») d'aquelles esglésies, hem de preguntar-nos pel seu paulinisme pràctic (o «de primer grau»). Concretament: a) si aquelles comunitats acceptaven l'entrada dels gentils en l'Església, sense necessitat de circumcisió; b) si acceptaven la convivència de jueus i gentils en una mateixa taula, o bé propiciaven la separació de taules, segons la proposta de Jaume, acceptada per Pere. Si la resposta a aquestes dues preguntes és positiva, haurem de parlar, evidentment, de triomf de les idees de Pau.

L'exegesi de les cartes de l'àrea paulina (de Rm a He) pot contribuir a respondre aquesta pregunta. Però aquesta exegesi també està subjecta a discussions.

El fet que els Evangelis i altres escrits del Nou Testament es mostrin substancialment independents de Pau els dóna categoria de testimonis excepcionals per a saber què passava en les esglésies on l'Apòstol no manava.

5. I hem de dir que la resposta és fonamentalment positiva. En aquest sentit, podem acumular una bona llista de textos del Nou Testament que quasi no necessiten comentari. Comencem pels *Evangelis sinòptics*:

«Vindran d'Orient i d'Occident i s'asseuran a la taula amb Abraham, Isaac i Jacob en el Regne dels cels» (Mt 8,11).

«Feu deixebles vostres *totes les nacions*,... ensenyeu-los a guardar tot el que jo us he ensenyat» (Mt 28,19s).

«(Dient això) declarava purs *tots els aliments*» (Mc 7,19).

«Abans s'ha de predicar l'Evangelí per *totes les nacions*» (Mc 13,10).

«Aneu per tot el món i prediqueu l'Evangelí a *tota criatura*: qui cregui i sigui batejat, se salvarà» (Mc 16,15).

Tenim, doncs, que Mateu (Mt 8,11) parla directament de *seure a taula* amb els mateixos patriarques i, tant ell (28,19s) com Marc (Mc 13,10; 16,15), parlen tan il·limitadament d'una predicació als gentils que exclouen el pas intermedi de la circumcisió. Per altra banda, si els inconvenients per a assegurar-se a la mateixa taula provenien, com sembla, de les normes alimentàries, Marc resol radicalment el problema dient que Jesús ha declarat purs tots els aliments (Mc 7,19)⁶.

5. Cf. NAT, §§ 71-82: *El Concili de Jerusalem*; §§ 83-90: *El problema de la convivència*; quant a les repercussions d'aquella controvèrsia, cf. J. SÀNCHEZ BOSCH, *La chronologie de la Première aux Thésaloniciens et les relations de Paul avec d'autres églises*, dins NTS 37 (1991) 336-347.

6. En la línia de G. BARBAGLIO, *Paolo e Matteo: due termini di confronto*, dins RicStorBib 1/2 (1989) 5-22 (cf. p. 21: «Tra Paolo e Matteo non sembra esserci opposizione tale per cui uno

6. L'Evangelí de Joan hi afegirà dos textos igualment clars:

«Tinc altres ovelles, que *no són d'aquesta cleda*: cal portar-les a mi... i seran un sol ramat amb un sol pastor» (Jn 10,16).

«Jesús havia de morir pel seu poble. Però no moria només pel seu poble, sinó per a reunir en unitat *els fills de Déu dispersos*» (Jn 11,51s; cf. 13,20-23);

Joan deixa clar que les «altres ovelles» (Jn 10,16) estan, de moment, *fora* del poble de Déu (11,51s): són els «grecs» als quals al·ludeix en 13,20-23. Per altra banda, dient que ja són «ovelles» (10,16) i «fills de Déu» (11,52), exclou el pas de la circumcisió; parlant de «un sol ramat» (10,16), exclou la separació de taules⁷.

7. En l'última part del Nou Testament apareixen altres quatre textos ben clars:

«Vosaltres sou la raça escollida, el sacerdoci reial, el poble peculiar... els qui abans *no éreu poble*, ara sou el poble de Déu» (1Pe 2,9s).

«Si un pateix com a *cristià*, que no s'avergonyeixi, sinó que glorifiqui Déu per aquest nom» (1Pe 4,16).

«*Tot aquell* qui creu que Jesús és el Crist, ha nascut de Déu, i *tot aquell* qui estima el qui engendrà, estima l'engendrat per Ell» (1Jn 5,1; cf. vv. 2-13).

«Vas ser degollat i amb la teva sang ens has rescatat per a Déu *de tota tribu i llengua i poble i nació*: els has convertits en regne i sacerdots per a Déu i regnaran sobre la terra» (Ap 5,9s; cf. 7,9; 13,7).

Tant la *Primera de Pere* (1Pe 2,9s)⁸ com l'*Apocalipsi* (Ap 5,9s; 7,9; 13s) entenen que la *majoria* en l'Església pertany als altres pobles⁹. Donant als gentils categoria sacerdotal (1Pe 2,10; Ap 5,10), els posa per damunt del comú

negatiu («... nega ciò che l'altro afferma»). DASSMANN, *Stachel* 108, dient que «Die gesamte synoptische Tradition ist unpaulinisch und doch zusammen mit Paulus wesentlicher Bestandteil des neutestamentlichen Kanons» (cf. pp. 98-108: *Didache und Matthäusevangelium*), pressuposa que són compaginables. - Per altra banda, en F. VAN SEGBROEK, *The Four Gospels* 1992, Fs. F. Neyrinck, Leuven 1992, hi trobem dos articles que relacionen molt íntimament Marc amb Pau, respectivament: PH. ROLLAND, *Marc, lecteur de Pierre et de Paul* (pp. 775-778) i W. SCHENK, *Sekundäre Jesuanisierungen von primären Paulus-Aussagen bei Markus* (pp. 877-904).

7. Respecte dels escrits joanencs, comença a plantejar-se més insistentment el tema d'una possible (inter)dependència. Cf. BARNETT, *Influence* 104-142: «The Gospel of John»; 142-152: «The Johannine Epistles»; DASSMANN, *Stachel* 34-45: «Paulus im Lichte des Johannes» (cf. p. 45: «Läßt sich eine literarische Abhängigkeit nicht sicher nachweisen, wird man sich mit der Aufdeckung sachlicher Übereinstimmungen begnügen und die Frage nach der Person des Vermittlers offenlassen müssen»).

8. BARNETT, *Influence* 51-69: «The First Epistle of Peter»; DASSMANN, *Stachel* 68-77: *Erster Petrusbrief*. Entén que la carta es troba «in paulinischer Tradition»; cf. J. SÁNCHEZ BOSCH, *La primera de Pere i la carta als Romans*, dins *ButlABC* 17 (1981) 41-47.

9. Cf. BARNETT, *Influence* 41-51: «The Apocalypse of John». Tanmateix, hi ha qui eleva a la categoria d'oposició a Pau el tractament que Ap fa de la carn sacrificada als ídols (oposant Ap 2,14.20 a 1Co 8 i 10 i Rm 14). Així, p. ex., U. VANNI, *Paolinismo e Antipaolinismo nell'Apocalisse*, dins *RicStorBib* 1/2 (1989) 65-75 (cf. p. 73: «La differenza tra la posizione di Paolo e quella dell'autore dell'Apocalisse a proposito degli idolotiti si delinea così netta da diventare un contrasto»). Tot i que, per a d'altres, l'Apòstol tenia prou prevenció davant la carn sacrificada.

dels israelites, que no podien entrar en els mateixos llocs ni menjar allò que menjaven els sacerdots. Per la seva banda, el text de la Primera de Joan (1Jn 5,1) arriba al fons de la qüestió, encara que sense anomenar-la: *tot aquell* qui creu en Crist ha de ser estimat com s'estima el Pare: no hi ha cap motiu per a considerar-lo inferior.

Resulta, doncs, que qualsevol dels textos citats es col·loca de la banda de Pau davant l'eventual proposta de circumcidat els gentils (cf. Ga 2,1-10) o de «separar-se» d'ells en una reunió de cristians (cf. 2,11-14).

8. Hi ha tanmateix dos escrits que semblen reaccionar davant els possibles perills del paulinisme «de segon grau». La *Carta de Jaume* reacciona directament a la idea, indiscutiblement paulina, que l'home és justificat per la *sense les obres* de la Llei (Rm 3,28; cf. vv. 20.24.30; 4,2.5; 5,1; Ga 2,16s; 3,8.11.24; 5,4). Diu la carta:

«Abraham, el nostre pare, no fou justificat *per les obres* quan col·locà el seu fill sobre l'altar?... Vegeu com l'home és justificat *per les obres* i no sols per la fe... Així com un cos sense esperit és mort, així la fe *sense les obres* és morta» (Jm 2,21.24.26).

La preocupació de la carta és que la fe ha de «col·laborar» amb les obres i «trobar la perfecció» a través d'elles (v. 22), coses que Pau també exigeix a les seves comunitats: «la fe que *actua* per mitjà de la caritat» (Ga 5,1; cf. vv. 13.22). En altres paraules: a l'autor de Jm li fa por la popularització de la fórmula de Rm 3,28, *prescindint* del sentit que Pau li donava.

Per altra banda, el Jaume de la Carta, a diferència del de la història, no té la més mínima preocupació per pràctiques jueves: ni la circumcisió, ni el diable, ni les regles alimentàries¹⁰.

Tampoc no entén que l'home es pugui incorporar al poble de Déu per descendència carnal:

«Per pròpia decisió ens engendrà *amb la Paraula de la veritat*, perquè fóssim primícia de les seves criatures» (Jm 1,18; cf. v. 21).

L'autor no veu un poble davant altres pobles, sinó que es col·loca en perspectiva còsmica: en aquest univers, es pot arribar a ser primícia «acollint» (v. 21) la Paraula... de l'Evangeli. Això és simplement «teologia gentil». A més, la idea es podia expressar dient que el tal home havia passat a ser «just» (primícia) per la fe (acolliment de la Paraula) i no per les obres de la Llei.

10. R. FABRIS, *Figura e ruolo di Giacomo nell'Antipaolinismo*, dins *RicStorBib* 1/2 (1989) 77-92 (cf. p. 92: «Manca proprio l'elemento centrale e determinante del dibattito paolino, in cui è implicato il Giacomo storico: la legge *nomos* e le opere della legge *erga tou nomou*»). Curiosament, tanmateix, Jm parla molt de la Llei, però en un indubtable sentit cristià (cf. J. SÀNCHEZ BOSCH, *Llei i Paraula de Déu en la Carta de Jaume*, dins *RCatT* 1 [1976] 51-77). Les connexions literals amb Pau també són molt poques: BARNETT, *Influence* 186-198, no parla més que de «unclassified influences». Cf. DASSMANN, *Stachel* 108-118, «Jakobusbrief».

9. Arribem, finalment, a una referència explícita a Pau. Es troba en la *Segona de Pere*:

«Tal com el *nostre estimat germà Pau* us ha escrit. Us ha parlat d'això en totes les seves cartes, en les quals hi ha coses difícils de comprendre, que els incultes i mal formats perverteixen per a la seva perdició, *així com les altres Escriptures*» (2Pe 3,15).

L'assimilació de les cartes de Pau a «les altres Escriptures» és cosa que no es repetirà fins a Marció i la lluita antimarcionita.

Les «coses difícils de comprendre» deuen ser les mateixes que trobava la Carta de Jaume. Però deixa ben clar que la incomprensió no és culpa de Pau, sinó dels «incultes i mal formats», que perverteixen el sentit intentat per l'Apòstol¹¹.

La carta (així com la seva «parenta», la Carta de Judes) viu plenament immersa en tradicions jueves, però sense preocupació per pràctiques específicament tals: la circumcisió, el dissabte o les regles alimentàries.

L'autor suposa, diríem, que en la comunitat hi han entrat gentils: està preocupat pel paganisme que hi han pogut aportar i ho diu amb un èmfasi extraordinari:

«Si, després d'haver abandonat *la corrupció del món* pel coneixement del nostre Senyor i Salvador Jesucrist, es deixen enganyar i superar per aquella mateixa corrupció, resulta que acaben pitjor de com van començar: era millor per a ells no haver *conegut el camí* de la justícia, que no pas apartar-se, després d'haver-lo conegut, del sagrat manament que els ha estat transmès. És compleix en ells allò tan encertat del proverbi: “El gos retorna al seu vòmit”; i també: “La truja, quan l’han rentada, es rebolca en el fang”» (2Pe 2,20-22).

La comparació dels gentils amb «gossos» i amb «porcs» (cf. Mt 7,6; 15,26s) estava, en temps de Crist, dintre la normalitat (com ho va estar, en mala hora, la comparació dels jueus amb els mateixos animals). De tota manera, el problema, per a l'autor de la carta, no és que *hagin entrat* en l'Església sense passar per la circumcisió, ni que *convisquin* amb els antics creients jueus: el problema és que vulguin ensenyar els altres (2Pe 2,18). És possible que aquests nouvinguts citin textos de Pau, que parlen de «llibertat» (v. 19), però sense les salvetats que Pau havia establert prou clarament (cf. Ga 5,13).

10. Si els autors pagans, sense dir-ho, ens fan saber que l'estratègia fonamental de Pau (l'església dels gentils) triomfà des de Roma fins a l'Àsia Menor, els textos del Nou Testament fins ara citats tendeixen a confirmar-nos que triomfà fins i tot a Síria i Palestina. Només hi afegeixen la preocupació pel presumpte poc encert pastoral de certes expressions de Pau, no sense reconèixer (2Pe 3,15) que l'Apòstol no tenia la culpa de les interpretacions que es van donar a les seves paraules.

11. La dependència literària de 2Pe respecte de Pau sembla evident: BARNETT, *Influence* 222-228: «The Second Epistle of Peter»; DASSMANN, *Stachel* 118-125: «Zweiter Petrusbrief».

Però no ens diuen res sobre Pau com a persona. Aquesta feina se la va imposar, sense que cap tradició coneguda la hi facilités, l'autor del Tercer Evangelí en afegir una segona part a la seva obra: els anomenats *Fets dels Apòstols*.

L'atreuiment de Lluc és extrem: presentar les vides de Jesús i de Pau com a vides paral·leles, tot i que s'assemblen ben poc. Les dues «vides» consisteixen en la preparació d'un viatge vers la Passió a Jerusalem i la realització d'aquell viatge (anunciada solemnement en Lc 9,51 i Ac 19,21). El paral·lelisme consisteix primer a presentar Pau, com també Pere, anant d'un lloc a l'altre, predicant i fent miracles. Es fa cada vegada més intens, a mesura que s'acosta el terme del viatge: a semblança de Jesús, a Troes, Pau hi celebra un «Sant Sopar» (l'Eucaristia), que mostra la seva eficàcia en la resurrecció d'un noi (Ac 20,7-12); a Milet pronuncia un discurs de comiat (vv. 18-35), paral·lel al del Quart Evangelí (especialment, Jn 17); a Tir i Cesarea experimenta un nou Getsemaní, que culmina en un «Faci's la voluntat de Déu», pronunciat per tota la comunitat (Ac 21,14; cf. Mt 26,42); davant el Sanedrí, dóna un testimoni que el mateix Crist li agraeix (Ac 23,11). El Sanedrí l'hauria condemnat a mort, però l'ha de lliurar a l'autoritat romana (v. 10), la qual no li trobarà causa (v. 29; 26,31; 28,18; cf. Mt 27,23; Jn 18,38).

Al costat d'aquests i de molts altres elements simbòlics, el Llibre dels Fets presenta una massa de detalls (noms de persona, de lloc, esdeveniments, circumstàncies), impossibles d'inventar i que confirmen les dades que es poden extreure de les cartes paulines¹².

Tal interès per la persona i els fets de Pau no té paral·lels documentats en tota la literatura dels dos primers segles (el mateix Marció, així com Ireneu i Tertul·lià, queden molt per sota). Per això és raonable de pensar que Lluc (així sol anomenar-se l'autor de Lc i Ac) no ha rebut les seves dades d'una tradició semblant a la que existia respecte de les paraules i fets de Jesús (cf. Lc 1,1s), sinó d'una investigació personal.

Aquesta investigació li devia ser relativament fàcil, si ell mateix havia acompanyat Pau en molts moments, segons dedueixen molts autors de l'ús calculadíssim de la primera persona del plural (les seccions «nosaltres») en el Llibre dels Fets. Si això no és així, caldrà suposar, entenem, que l'autor es va moure personalment pels escenaris de l'apostolat paulí, recollint dades per a la seva obra¹³.

En tots dos casos, resulta difícil d'imaginar que un home que ha recollit tantes dades sobre l'Apòstol pogués ignorar l'únic que sabia tothom: que Pau havia escrit cartes. No hi ha més solució que atribuir aquest silenci al gènere literari de Lluc: la seva concepció de la història com a *opus artis*.

12. NAT fa referències repetides a Ac, tot recollint-ne, tant l'aportació simbòlica com els detalls biogràfics (cf. especialment, §§ 4s, 110, 230-233, 257).

13. G. LUEDEMANN, *Das frühe Christentum nach den Traditionen der Apostelgeschichte*, Göttingen 1987, pressuposa desenes i desenes de tradicions anteriors a Ac. Es deu tractar, si de cas, de tradicions orals molt localitzades. Altrament, no ens explicarem que aquestes tradicions no haguessin passat a d'altres escriptors eclesiàstics.

Més sorprèn els exegetes que un eventual company (o bé profund estudiós) de l'Apòstol pogués presentar un Pau tan «despaulinitzat» des del punt de vista especulatiu¹⁴. Aquí pot haver estat decisiu l'ambient que Lluc visqué en el moment d'escriure la seva obra, en el qual existiria el principi (documentat per Jm i 2Pe) que no convenia popularitzar les expressions més atrevides del «paulinisme», perquè podien ser mal interpretades.

De tota manera, Lluc és l'únic autor en tot el Nou Testament que s'atreveix a reproduir la substància de Rm 3,28, tot canviant-li la música:

«Per ell us és anunciat el perdó del pecats, dels quals no vau poder ser justificats per la Llei de Moisès, ja que per ell tot aquell qui creu és justificat» (Ac 13,38s).

Per això dèiem que Lluc és un artista.

2. Els Pares Apostòlics

11. Fora del Nou Testament, són decisius els dos primers segles cristians, fins al moment en què, tant els escrits paulins com els Fets dels Apòstols, són rebuts per l'Església com a escrits canònics. Fins aquesta «canonització», és possible que Pau guanyi més batalles anònimament que no pas de manera explícita.

Tanmateix, es pot dir que quasi tots els autors d'aquesta època s'alineen en les posicions de Pau (l'església dels gentils) i no deixen de reflectir els textos de Pau.

Com dèiem, no els hem dividit per criteris cronològics estrictes (difícils de precisar, en molts casos), sinó seguint les col·leccions clàssiques. Per això el nostre primer apartat és la colecció clàssicament coneguda com dels «Pares Apostòlics».

12. Comencem per dos textos que *poden* pertànyer al segle I: la *Didakhé* i la Carta de Climent.

La *Didakhé* no menciona Pau ni les seves cartes, però depèn profundament de l'Evangeli de Mateu, del qual hem subratllat l'obertura als gentils. En un moment especialment feliç, i especialment universalista, emula 1Co 10,16s, en termes que podien fer enveja al mateix Apòstol:

14. A. BARBI, *Il Paolinismo degli Atti*, dins *RivBibIt* 34 (1986) 471-518; DASSMANN, *Stachel* 22-34: «Paulus in der Apostelgeschichte» (cf. p. 34: «Bleibt bestehen, daß in der Apostelgeschichte eine lebhaft paulinische Tradition faßbar wird, die allerdings andere Wege geht und andere Inhalte aufgreift, als ein am "authentischen" Paulusverständnis sie zu akzeptieren geneigt ist»); LINDEMANN, *Paulus* 49-68: «Paulus in der Apostelgeschichte» (cf. p. 67: «Es ist richtig, daß das Paulusbild der Apg nicht von der theologischen Arbeit des Apostels selbst bestimmt ist; aber andererseits erscheint Paulus auch in der lukanischen Predigt-darstellung als Theologe, und in seiner ersten Rede immerhin auch und m.E. in pragmatischer Absicht als Theologe der Rechtfertigung»). Les dues cites es distancien de l'escàndol sentit per VIELHAUER, *Paulinismus*.

«Com aquest pa que partim era dispers per les muntanyes i es va reunir per a ser una sola cosa, així es reuneixi la teva església des dels extrems de la terra en el teu Regne» (Did 9,4).

Amb tota evidència, aquesta església és majoritàriament gentil i es reuneix, com els grans de blat en el pa, sense cap separació de taules.

En la seva escatologia, per altra banda, inclou la resurrecció dels morts (Did 16,6), cosa que no fa la tradició sinòptica, sinó 1Te 4,16. Tampoc no parla de «falsos messies i falsos profetes», com fa Mt 24,24 par, sinó d'un que es fa passar per alguna cosa més, com en 2Te 2,3s.9-11:

«Aleshores apareixerà com a fill de Déu l'extraviador del món i realitzarà miracles i prodigis i la terra serà lliurada a les seves mans» (Did 16,4).

Podem, doncs, afegir un petit matís a la idea d'una *absoluta* extraneïtat de la *Didakhé* al pensament paulí¹⁵.

13. La *Carta de Climent*, per la seva banda, en textos suficientment coneguts, cita Pau i les seves cartes:

«Per causa de gelosies i rivalitats, rebé Pau el premi de la paciència. Després d'haver portat set vegades cadenes, d'haver estat expulsat, apedregat i després d'haver predicat a l'Orient i a l'Occident, rebé la fama que la seva fe mereixia. Havent ensenyat la justícia a tot el món i havent arribat a l'extrem de l'Occident...» (1Cl 5,5-7).

El text ens dona, si l'hem entes bé, la cèlebre notícia sobre l'anada de Pau al nostre país¹⁶. En un altre, fa referència explícita a 1Co:

«Preneu a les mans la carta del benaurat Pau: ¿Què us escrivia abans de tot en el principi de l'evangelització (ἐν ἀρχῇ τοῦ εὐαγγελίου, al·ludint a Fl 4,15)? Mogut en veritat per l'Esperit, us va escriure sobre ell mateix i sobre Apol·ló i Cefes, perquè ja aleshores havíeu format partits» (1Cl 47,1s; cf. 1Co 1,10-12).

A part d'altres referències indubtables als primers escrits paulins (especialment a 1Co 12,21s, en 1Cl 37,5; a 1Co 13,4-7, en 1Cl 49,5)¹⁷. Tanmateix, a semblança dels seus predecessors i contemporanis, desconeix totalment les expressions del «paulinisme» estricte.

15. «Bestätigt sich die schon bei den Evangelien erwogene Annahme, daß die Paulustradition gegen Ende des 1. Jahrhunderts in Syrien offenbar absolut unbekannt war» (LINDEMANN, *Paulus* 177; cf. pp. 174-177: «Didache»). Vegi's també BARNETT, *Influence* 208-211: «The Didache».

16. Cf. NAT §§ 267s; J. SÀNCHEZ BOSCH, *L'autor de les Cartes Pastorals*, dins *RCatT* 12 (1987) 55-95, en pp. 70-72

17. D. A. HAGNER, *The Use of Old and New Testaments in Clement of Rome*, Leiden 1973: «Clement, like Ignatius and Polycarpus, knew a Pauline Corpus consisting of at least of ten epistles, and possibly of thirteen epistles» (p. 331); DASSMANN, *Stachel* 77-98: «Der erste Klemensbrief».

14. *Ignasi i Policarp*, que el segueixen de prop en el temps, coincideixen amb Climent en la referència explícita a la persona de Pau i en algunes idees preses, amb tota probabilitat, de les seves cartes.

Ignasi té dues referències explícites a l'Apòstol, a més de fortes coincidències amb les cartes:

«Sou en el camí dels qui foren enaltits vers Déu, heu participat en els mateixos misteris que Pau, el santificat, el testificat, el dignament beneït, sobre les petges del qual jo desitjo tenir la sort de trobar-me quan arribi a Déu; aquell Pau que es recorda de vosaltres en Crist Jesús en cadascuna de les seves cartes» (IgnEf 12,2).

«No puc donar-vos ordres (διατάσσομαι, com en 1Co 7,17; 11,34; 16,1) com Pere i Pau. Ells eren apòstols i jo un condemnat; ells eren lliures i jo fins ara sóc esclau. Però, si sostinc la passió, seré un llibert de Crist (ἀπελεύθερος, com en 1Co 7,21) i ressuscitaré lliure en ell» (IgnRm 4,3; cf. Fl 3,10s).

A part d'altres moltes coincidències¹⁸, observem que, a continuació del text citat, Ignasi passa a frec del tema de la justificació, però per la banda que menys problemes pastorals podia crear:

«Des de Síria fins a Roma, estic lluitant amb feres (θηριομαχῶν, com en 1Co 15,32), per terra i per mar, de nit i de dia (cf. 2Co 11,25s), lligat a dotze lleopards... Per causa de les seves injúries, jo sóc més deixeble, però no per això quedo justificat (δεδικαίωμαι, com en 1Co 4,4)» (IgnRm 5,1).

Posa tota justificació en mans de Déu, però sense deixar dubtes sobre el compromís del cristià a obrar segons la seva voluntat.

Per altra banda, són interessants en Ignasi les referències que fa als judaïtzants de la seva època. Segons la Carta als Magnesis (IgnMg 8,1s; 9,1; 10,3), hi ha qui intenta introduir judaisme en la comunitat (no es posa en dubte la seva majoria gentil). Segons altres cartes, hi ha qui nega la messianitat de Jesús (IgnFld 6,1; 8,2; IgnEsm 5,1-2). Tot confessant que Jesús és el Messies, Ignasi rebutja la judaïtzació dels gentils, però deixa la porta oberta a un autèntic judeo-cristianisme:

«Doncs no cregué el cristianisme en el judaisme, sinó el judaisme en el cristianisme, en el qual, per la fe *tota llengua* es reuneix en Déu» (IgnMg 10,3).

«És millor rebre el cristianisme de mans d'un circumcidat que no pas el judaisme de mans d'un incircumcis; si algun d'ells no parlés de Crist, serien per a mi esteles i tombes mortuòries» (IgnFld 6,1).

«(Crist), per la seva resurrecció, aixecà un estendard etern per als seus sants i fidels, *tant jueus com gentils*, en l'únic cos de l'Església» (IgnEsm 1,2).

18. Cf. BARNETT, *Influence* 152-170: «The Epistles of St. Ignatius»; DASSMANN, *Stachel* 126-149: «Ignatius von Antiochien».

El pensament és el de 1Co 12,12s, però la correlació de forces és ara plenament a favor del cristianisme gentil.

15. *Policarp* té tres referències explícites a Pau i les seves cartes:

«Ni jo ni ningú del meu nivell no pot apropar-se a la saviesa del benaurat i gloriós *Pau*, el qual visqué entre vosaltres i ensenyà personalment, amb exactitud i fermesa, la paraula entorn de la veritat a la gent del seu temps. Ell també, estant absent, *us va escriure cartes*» (PolPhil 3,2).

«Us exhorto tots a seguir la paraula de la veritat, i a resistir amb tota la paciència que contemplàreu amb els vostres ulls, no sols en els benaurats Ignasi, Zósim i Rufus, sinó també en altres de la vostra comunitat i en el mateix *Pau* i en *els altres* apòstols» (9,1).

«¿No sabem que, segons ensenya *Pau* (1Co 6,2), els sants jutjaren el món? Jo no he notat ni m'han contat res d'això sobre vosaltres, entre els qui treballà el benaurat *Pau* i que figureu en el principi de la seva *carta*. De vosaltres es gloria davant totes les esglésies» (11,2s).

Per altra banda, tota la carta ve a ser un mosaic de textos neotestamentaris (especialment paulins i postpaulins) que, si més no en conjunt, no pot ser deguda a casualitat o a la simple existència de tradicions comunes¹⁹.

En un text, *Policarp* arriba al tema de la justificació, però segons la versió de la Carta als Efesis:

«Sense haver-lo vist, creieu en ell amb una alegria inexpressable i glorificada (aquí segueix literalment 1Pe 1,8), en la qual molts sospiren per entrar (cf. v. 12!), sabent que heu estat salvats per gràcia i no per les obres (χαρίτι ἐστε σεσωσμένοι, οὐκ ἐξ ἔργων, com en Ef 2,8)» (1,3).

També són cèlebres les coincidències amb les Cartes Pastorals²⁰:

«Jutge de vius i de morts» (2,1; cf. 2Tm 4,1).

«El principi de tots els mals és l'amor als diners: sabem que res no vam portar a aquest món, i res no ens n'endurem» (4,1; cf. 1Tm 6,10.7).

19. BARNETT, *Influence* 184 (cf. pp. 170-185: *The Epistle of Polycarp*): «There is reasonable certainty that the letter of Polycarp shows traces of the influence of Romans, I Corinthians, Ephesians and Philippians. There is a high degree of probability that the letter shows acquaintance with II Corinthians, Galatians and II Thessalonians and the reasonable possibility that it evidences traces of the influence of Colossians and I Thessalonians. No trace of Philemon is found.» Vegi's també DASSMANN, *Stachel* 149-158: «Polykarp von Smyrna»; F. DEHANDSCHUTTER, *Polykarp's Epistle to the Philippians: An early example of «reception»*, pp. 275-291 de J. M. SEVRIN, *The NT and Early Christianity*, Leuven 1989; M. Y. MACDONALD, *The Ideal of the Christian. Couple: Ign. Pol. 5,1-2 looking back to Paul*, dins NTS 40 (1994) 105-125.

20. Fins a l'extrem que H. F. VON CAMPENHAUSEN, *Polykarp von Smyrna und die Pastoralbriefe*, pp. 197-252 de *Aus der Frühzeit des Christentums*, Tübingen 1963, fa de *Policarp* l'autor d'aquelles cartes. Tanmateix, BARNETT, *Influence* 184, dona la sorpresa: «The results of the present study are decisively against the inclusion of the Pastorals in Polycarp's corpus of Pauline letters.» Deu ser per un sentit massa estricte de la dependència literària.

«Igualment els diaques: irreprotxables quant a la justícia, com a servidors (διάκονοι,) de Déu i de Crist i no dels homes: no intrigants, sense duplicitat, no amants dels diners» (4,2; cf. 1Tm 3,8).

«Regnarem amb ell» (4,2; cf. 2Tm 2,12).

«La nostra esperança..., que és Jesucrist» (8,1; cf. 1Tm 1,1).

«Els qui han estimat aquest món» (9,2; cf. 2Tm 4,10).

«Als quals Déu doni la conversió» (11,4; cf. 2Tm 2,25).

«Pregueu pels reis, pels governants, pels prínceps... perquè el vostre progrés sigui manifest a tots» (12,3; cf. 1Tm 2,1s; 4,15).

És possible que, tant Policarp com Ignasi i Climent, s'inspiressin en Pau en la mateixa idea de respondre als problemes d'una comunitat amb una carta destinada a tots. Però no pas escrivint una carta sota el nom de l'Apòstol, com devia fer -entenem- l'autor de les Pastorals, sinó en nom propi, si bé utilitzant el gènere literari de Pau i recordant alguns dels seus ensenyaments.

16. El «Pastor» d'*Herimas* queda a prop dels anteriors en el temps, però lluny en la mentalitat. No emula per a res, com havien fet aquells autors, la densitat teològica dels escrits apostòlics. És una immensa al·legoria, escrita sobre la base d'un catecisme (amb perdó) mal après, més que no pas d'altres textos cristians (ni tan sols un Evangeli!). No cita ni Pau ni els seus escrits. Però, sobre la seva representació al·legòrica de l'Església (curiosament, apareix com una vella), podem dir: *a*) que desconeix l'existència d'un «poble de Déu» jueu, i *b*) que l'al·legoria difícilment podia haver estat escrita sense el «precedent» de la Carta als Efesis:

«Jo li vaig preguntar: "I per què és una vella?". Em va dir: "Perquè fou creada abans de totes les coses, per això és una vella. I per causa d'ella va ser creat el món"» (Herm-Vis II 4,1).

Amb això uneix dues idees de la Carta als Efesis: que Crist morí *per l'Església*, per fer-ne la seva esposa (5,25-27) i que ens beneí amb tota mena de benedicció espiritual *abans de la creació del món* (1,3s).

També té molts elements paulins la seva visió concreta de l'Església:

«Les pedres quadrades i blanques, que s'adaptin als costats (συμφῶνούντες ταῖς ἀρμολαῖς,), són els apòstols i bisbes i mestres i diaques» (HermVis III 3,5).

D'una banda, ens parla d'una edificació ben conjuntada, com la d'Ef 2,21 (συναρμολογουμένη). Per altra banda, reuneix ministeris coneguts de Pau: «apòstols» i «mestres», com en 1Co 2,28 i Ef 4,11; «bisbes» i «diaques», com en Fl 1,1²¹.

21. BARNETT, *Influence* 203 (cf. pp. 198-203: «The Shepherd of Hermas»): «The strongest case can be made for Ephesians and I Corinthians»; DASSMANN, *Stachel* 226-231: «Hirt des Hermas».

17. L'anomenada *Carta de Bernabé*, escrita en ple segle II, torna a plantejar el tema jueu, des de la idea, si se'ns permet l'expressió, que l'Antic Testament és un tren que camina cap a Crist..., però sense parar en cap estació intermèdia.

Deixa molt enrere el «gentilisme moderat» de Rm 11 (cf. vv. 1s.11s.15-18.23-32), però pot trobar suport en algunes expressions de la Carta als Gàlates (cf. 3,16.23s), especialment l'al·legoria sobre els dos fills d'Abraham (4,22-31), així com en Rm 9,6-13, on també es parla dels fills d'Isaac. D'ells diu la Carta:

«Vegem, doncs, si és aquest el poble que hereta, o el primer; si la Aliança és *amb nosaltres* (=els cristians), o *amb ells* (=els jueus)... Rebeca preguntà el Senyor i el Senyor li va dir: «Hi ha dues nacions en el teu ventre i dos pobles en el teu si: un poble sobrepassarà l'altre i el més gran servirà el menor» (Bern 13,1-3).

Sense que es pugui excloure absolutament la pura coincidència, entenem que «Bernabé» (aquest text!) no hauria dit que el poble d'Israel no era Jacob, sinó Esaú, si no existissin els textos citats de Pau. En qualsevol cas, difícilment es tractarà d'una tradició judeo-cristiana (perquè deixa fora els jueus) o d'una tradició purament cristiano-gentil (que no s'interessaria de genealogies)²².

18. Un altre escrit anònim, sembla que de mitjan segle II, és l'anomenada *Segona Carta de Climent*. També aprofundeix en l'ús cristià de l'Antic Testament i cita de forma explícita, com a text bíblic, les paraules de Jesús que han arribat fins a ell. No cita Pau explícitament, però demostra haver-lo llegit i meditat. Llegim, per exemple:

«Ens cridà a nosaltres, que no érem, i va voler que del no ser passéssim a ser» (2Cl 1,8; cf. 1Co 1,28.30; Rm 4,17).

«Diu: “Alegra't, estèril, tú que no donaves a llum”, perquè estèril era la nostra església abans que li donessin fills... També diu: “Perquè són molts els fills de l'estèril, més que no pas els de la qui té marit”, perquè Déu havia fet que el nostre poble fos estèril, però ara els creients som molts més que els qui creuen tenir Déu» (2,1.3; cf. Ga 4,26-28).

«Esforcem-nos, germans meus, perquè la lluita atlètica està al nostre abast i són molts els qui es llencen als combats corruptibles, però no tots són coronats» (7,1; cf. 1Co 9,24s).

«Som fang en mans de l'artista» (8,2; cf. Rm 9,21).

«Convé que tracteu la vostra carn com a temple de Déu» (9,3; cf. 1Co 6,19).

«Fidel és el qui us ha promès que donaria a cadascú segons les seves obres; si, doncs, realitzem la justícia davant Déu, entrarem en el seu Regne i rebrem les promeses que cap oïda no va sentir, ni cap ull va veure, ni pujà al cor de l'home» (11,6s; cf. Rm 2,6; 1Co 2,9).

«No vull que ignoreu, germans, que l'església viva és el cos de Crist. L'Esriptura diu: “Déu va fer l'home com a marit i muller”: el marit és Crist; la muller, l'església. A més, (diuen) la Bíblia i els apòstols que l'església no és des d'ara, sinó des de sempre: perquè era espiritual, com el nostre Jesús, però ha aparegut al final dels temps per a salvar-nos» (14,2; cf. Ef 1,23; 5,30-32).

22. DASSMANN, *Stachel* 223-226, parla de «Tatsächliches Verscheigen», sense pressuposar anti-paulinisme. Cf. BARNETT, *Influence* 203-207: «The Epistle of Barnabas».

«Que tots tingueu els mateixos sentiments (τὸ αὐτὸ φρονοῦντες)» (17,3; cf. Rm 12,16; 15,5; 2Co 13,11; Fl 2,2; 4,2).

No sempre, diríem, pressuposa la millor exegesi del text. Però és clar que ha incorporat expressions ben característiques dels escrits paulins i hi ha seguit reflexionant. Podríem parlar, doncs, d'una gran proximitat qualitativa, més que no pas quantitativa²³.

19. La *Carta a Diognet*, inclosa normalment entre els «Pares apostòlics», es distanciació de les pràctiques jueves amb una cruesa que Pau mai no hauria consentit:

«La seva por respecte dels menjars, la seva superstició respecte dels dissabtes, el seu orgull respecte de la circumcisió i la seva ficció respecte dels dejunis i neomènies són ridículs i no val la pena mencionar-los» (Diog 4,1).

Pau hi estaria d'acord quant a la indiferència de totes aquestes coses en la situació present (cf. Rm 14,14; 1Co 8,8; 10,25; Ga 4,9s; 5,6), però no oblidaria la relació de tot això amb una història de salvació (cf. Rm 2,25; 4,11; 1Co 10,18) i menys encara la importància que tot això té per a moltes consciències (cf. Rm 14,3s; 1Co 8,11s). L'autor de la Carta a Diognet parla com qui mai no ha vist de prop aquests escrúpols de consciència.

Per altra banda, la carta dóna una descripció de la realitat cristiana plena de referències paulines:

«Estan “en la carn”, però no viuen “segons la carn” (cf. 2Co 10,3); passen per la terra, però són ciutadans del cel (cf. Fl 3,20: πολίτευμα); obeeixen les lleis establertes (cf. Rm 13,1), però amb la seva vida vencen aquelles lleis; estimen tothom, però són perseguits per tothom (cf. 1Te 3,12; Rm 12,14); són ignorats (ἀγνοοῦμαι, com en 2Co 6,9) i condemnats, morts (θανατοῦμαι, com en Rm 8,36; cf. 2Co 6,9; 1Pe 3,18) i vivificats; són pobres, però n'enriqueixen molts (cf. 2Co 6,9: πλουτίζοντες); estan mancats de tot, però abunden en tot (ὑστεροῦμαι i περισσεύειν, com en Fl 4,12); són deshonorats, però en el deshonor són glorificats (2Co 6,8); són denigrats i reivindicats; són ofesos i beneeixen (cf. 1Co 4,12: λοιδορούμενοι εὐλογοῦμεν); són menyspreats i honoren; fan el bé i són turmentats com a dolents: quan són turmentats, s'alegren com si fossin vivificats» (Diog 5,8-16).

La dependència ens sembla clara, tot i que la carta en conjunt queda molt per sota de la categoria teològica de l'Apòstol²⁴.

20. Com a resultat global respecte dels anomenats «Pares apostòlics», diríem, doncs, que la figura de Pau no ha passat en va per cap d'ells, tot i que cap no l'ha citat *com per obligació* i que cadascun n'ha rebut allò que era capaç de

23. Cf. BARNETT, *Influence* 212-218; DASSMANN, *Stachel* 231-236.

24. DASSMANN, *Stachel* 260, dóna una idea que podem aplicar a d'altres escrits: «Zur Verteidigung des Christentums nach außen ließ sich in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts mit dem Namen des Apostels noch nichts ausrichten» (cf. pp. 254-260: «Diognetbrief»).

rebre. La densitat teològica dels tres bisbes (Climent, Ignasi i Policarp) ha estat seguida de prop per les anomenades cartes de Bernabé i Segona de Climent, ha estat cercada amb menys èxit per la Carta a Diognet, resta estranya al Pastor d'Hermas. La Didakhé, per la seva banda, rep de Pau poc més que el que en va rebre Mateu, però a aquest «poc» s'hi pot donar un gran valor.

Tots ells viuen plenament un «paulinisme» de primer grau (l'església gentil en convivència amb l'església jueva); quant al llenguatge paulí sobre la justificació (paulinisme «de segon grau»), són més o menys al nivell de les Cartes Pastorals.

Quedarien encara *Papies* de Hieràpolis i el judeo-cristià *Hegesip*. D'ells sabem que coneixien i veneraven els Evangelis, però no que coneguessin Pau. No havent-hi, en els pocs fragments que en conservem, cap indicatiu *positiu*²⁵ d'anti-paulinisme, creiem que se'ls pot atribuir la mateixa proximitat a l'Apòstol que atribuïm als Evangelis.

3. Els Pares apologistes

21. El problema d'una possible prevenció davant Pau es pot plantejar més aviat respecte d'altres autors eclesiàstics (no herètics) del segle II: els anomenats Pares apologistes. Algú ha dit que la mateixa existència de l'heretgia (de la qual parlem en un proper escrit) els ha fet avorrir tota especulació teològica i que per això mateix s'havien apartat de Pau, glorificat pels heretges.

Però aquesta reacció els hauria portat a aferrissar-se a un catecisme bàsic, cosa que no succeeix. Diríem més aviat que la manca d'una norma de fe fixa (i potser la manca d'una catequesi intensa, per por de multiplicar les reunions en temps de persecució) ha fet que pocs hagin arribat a l'altura dels bisbes citats. Per altra banda, els escriptors apologetics parlen als pagans com a tals, utilitzant els arguments que ells puguin comprendre i potser amb un cert sentit de no revelar sense necessitat els continguts de la fe.

Si més no, això diu «Pau» en el llibre segon dels *Fets Apostòlics d'Abdies*:

«Quant a la doctrina del meu Mestre, per la qual tu em preguntes, la perceben només els qui mantenen la fe en un cor pur.»

És a dir, que la discussió amb els pagans pot girar només entorn de l'honestat, la fe en el Déu únic i la immortalitat, però sempre per camins de racionalitat pura.

25. W. BAUER, *Rechtgläubigkeit und Ketzerei im ältesten Christentum*, Tübingen 1964, interpreta amb el màxim rigor el silenci d'aquests petits fragments: «Papias muß dann auch hier eine ablehnende Haltung eingenommen haben, wenn sie sich vielleicht auch nur im Schweigen ausgewirkt hat» (p. 217). Tampoc no perdona (p. 199) a Hegesip que, segons Eusebi, HE IV 22,3, parli de la Llei, els Profetes i el Senyor (ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται καὶ ὁ κύριος), deixant de banda l'Apòstol. Tanmateix, DASSMANN, *Stachel* 237-240 (*Papies*) i 240-244 (*Hegesipp*) deixa amb un interrogant la pregunta sobre un «Absichtliches Verscheigen?».

De tota manera, en el fons (i a vegades, explícitament) treuen partit de la doctrina paulina sobre els camins de salvació que Déu ha obert als pagans com a tals (cf. Rm 1,19s; 1Co 1,21); per altra banda, és clar que defensen la nova religió, anomenada «cristianisme», totalment diferent del judaisme.

22. Pertany clarament a la primera meitat del segle II l'*Apologia d'Arístides*, enviada per aquest «filòsof» a l'emperador Adrià.

La distinció entre jueus (c. 14) i cristians (cs. 15s) és evident per a ell. Tampoc no hi falten frases capaces de fer-nos sospitar l'influx de Pau:

«Amb gran desencaminament es desencaminaren... introduint tals déus, fent-ne imatges i divinitzant els ídols sords i insensibles» (Ar 13,1; cf. Rm 1,23).

«Els jueus» avui encara adoren només Déu omnipotent, però no segons cabal coeixement, perquè neguen Crist» (14,2; cf. Rm 10,2);

«Els manaments del mateix Senyor Jesucrist els tenen gravats en el cor i els guarden, esperant la resurrecció dels morts i la vida del segle futur» (15,3; cf. Rm 2,14);

«Viuen santament i justament segons els ordenà el Senyor Déu, donant-li gràcies en tot moment pel menjar i la beguda i pels altres béns» (15,10; cf. Rm 14,6).

Tractant-se d'una obra de disset capítols curts i dedicada a un estrany, i tenint en compte, a més, que els dotze primers no han fet altra cosa que descriure els cultes pagans, crec que la proporció de proximitat a l'Apòstol pot considerar-se notable²⁶.

23. El teòleg del grup és indubtablement *Justí*, de mitjan segle II. En la seva *Apologia*, dirigida al fill d'Adrià Antoní Pius i en el seu *Diàleg* amb el jueu Trifó, parla més en detall de les doctrines cristianes i cita amplament (cosa que altres no fan) els Evangelis cristians, però no cita explícitament l'Apòstol.

Precisament per la seva formació palestina (va néixer a Naplusa i visqué a Cesarea), pot ser testimoni, com els mateixos Evangelis, d'aquella fracció de l'església que *no va sentir necessitat* de les cartes de Pau. Però no deixa de coincidir amb els punts irrenunciabls en la pastoral de l'Apòstol, i tampoc no li manquen «coincidències» impressionants amb les seves cartes.

Algunes són simplement de detall, com quan diu de la paraula de Crist era una «força de Déu» (Apol I 14,4; cf. Rm 1,16); quan parla dels qui esperen la «incorruptibilitat» (Apol I 42,4; cf. Rm 2,7) o quan diu que, en la resurrecció, ens «revestirà d'incorruptió» (Apol I 52,3; cf. 1Co 15,53); quan compara els àzims amb l'abstenció de «les velles obres del llevat dolent» (Dial 14,2; cf. 1Co 5,7s); quan diu que Crist, amb el seu triomf, ha «destruït els principats i potestats» (Dial 41,1; cf. 1Co 15,24).

Però hi ha contactes més específics amb les posicions de Pau. Per començar, en la línia de Ga 2,7-9, accepta la plena comunió entre judeo-cristians i cristians gentils:

26. Cf. BARNETT, *Influence* 219-221: «The Apology of Aristides».

«Si per la feblesa de la seva intel·ligència (cf. Rm 14) continuen encara guardant el que els és possible de la llei de Moisès, allò que sabem que va ser manat per la duresa de cor d'aquell poble, però juntament amb això esperen en Crist i volen guardar allò que eternament i naturalment és just i piadós, *i es decideixen a conviure amb els cristians i creients*, i no intenten, com deia, persuadir els altres a circumcidat-se com ells o a guardar els dissabtes i altres prescripcions de la Llei, sóc dels qui afirmen que se'ls ha de rebre i tenir amb ells *comunió en tot*, com a persones que tenen els nostres mateixos sentiments i són germans en la fe» (Dial 47,2).

A més, en la línia de Ga 3s, «es fica» en disquisicions força especulatives respecte de la Llei i la descendència d'Abraham:

«En la Llei hi ha una maledicció contra els qui moren crucificats, però aquesta maledicció no recau sobre el Crist de Déu, pel qual salva tots els qui han fet obres dignes de maledicció. En realitat, tot el gènere humà es trobarà sota maledicció. Segons la Llei de Moisès, serà maleït tot aquell qui no perseveri en el compliment d'allò que és escrit en la Llei. I ni vosaltres mateixos no us atreviu a contradir quan diu que ningú no la compleix exactament... Va ser voluntat del Pare de l'univers que el seu Crist carregués per amor al gènere humà amb les malediccions de tots, sabent que l'havia de ressuscitar després de crucificat i mort» (Dial 94,5; 95,1s; cf. 89,2; 91,4 i Ga 3,10s.13).

«La Llei donada sobre el mont Horeb ja és vella i us afecta només a vosaltres; però l'altra pertany a tots absolutament. Ara bé, una llei posada contra una altra llei, deroga la primera; i un testament fet posteriorment, invalida el primer» (Dial 11,2; cf. Ga 3,15.17).

«D'aquí ve que homes de totes les procedències, siguin lliures o esclaus, només que creguin en Crist i reconeixin la veritat de les seves paraules i les dels profetes, tenen la seguretat que viuran juntament amb Ell en aquella terra i heretaran els béns eterns i incorruptibles» (Dial 139,5; cf. 1Co 12,13; Ga 3,28; Col 3,11).

«Anem a citar-vos la profecia en què es prediu que els creients que procedeixen de la gentilitat seran més que no pas els jueus i els samaritans» (Apol I 53,5, citant Is 54,1, com Ga 4,27).

Els paral·lelismes amb la Carta als Romans també arriben a punts prou difícils d'inventar, en temes com els de la fe, la justícia i l'herència d'Abraham (Rm 9), així com amb les especulacions de Rm 9-11 entorn del fracàs de l'Evangelí entre els jueus.

«Nosaltres, que per mitjà d'Ell hem arribat a Déu, no hem rebut aquesta circumcisió carnal, sinó l'espiritual» (Dial 43,2; cf. Rm 2,28s; Fl 3,3; Col 2,11; Ef 2,11).

«Ni tan sols Abraham fou testificat per Déu com a just per motiu de la circumcisió, sinó per la fe; ja que cregué abans de ser circumcidat, es diu d'ell: "Abraham va creure en Déu, i Déu li ho comptà com a justícia"» (Dial 92,3; cf. Rm 4,2s.9s).

«Nosaltres som el veritable poble d'Israel, l'espiritual, la raça de Judà i de Jacob, d'Isaac i d'Abraham, aquell que per la seva fe fou testificat (*μαρτυρηθέντος*) per Déu quan encara era incircumcis, i fou beneït i anomenat pare de moltes nacions» (Dial 11,5; cf. Rm 4,10-12.17).

«El mateix Abraham, quan era incircumcís, va ser justificat (ἐδικαιώθη) i beneït per la seva fe en Déu, com indica l'Esriptura; la circumcisió, però, la rebé com a signe i no com a justificació» (οὐκ εἰς δικαιώσιν. Dial 23,4; cf. Rm 4,10-12).

«Com Abraham, heretarem la terra santa, prendrem possessió d'una herència per una eternitat sense terme, perquè som fills d'Abraham pel fet de tenir la seva mateixa fe. I és així que, com Abraham cregué a la veu de Déu i li fou comptat com a justícia, també nosaltres hem cregut a la veu de Déu...» (Dial 119,5s; cf. Rm 4,13s).

«No el reconegueren quan va venir, fora d'uns pocs que l'Esperit Sant profètic havia predit per Isaïes que havien de salvar-se» (Apol I 51,6s; cita Is 1,9, com Rm 9,29).

«Mireu què diu el profeta Isaïes: que la gent de les nacions que no l'esperaven l'adorarien; en canvi els jueus, que l'estaven esperant, no el reconegueren quan va venir» (Apol I 49,1; cf. Rm 9,30s; 10,2-4).

«A la manera, doncs, com per amor d'aquells set mil homes Déu aleshores no executà el càstig, així tampoc no ha començat ni comença el judici universal, sabent com sap que encara cada dia hi ha qui es fa deixeble del nom de Crist, abandonant el camí de l'error. Aquests, il·luminats pel nom d'aquest Crist, reben diversos dons segons el que cadascun mereix: un, en efecte, rep esperit d'intel·ligència, l'altre de consell, l'altre de fortitud, l'altre de guarició, de presciència, d'ensenyament i de temor de Déu... Així diuen les Esriptures: "Pujà a l'altura, s'endugué captiva la captivitat, va repartir dons als homes". Nosaltres, doncs, que hem rebut els dons de Crist, que pujà a l'altura...» (Dial 39,2,4; cf. Rm 11,4s; 1Co 12,8-10; Ef 4,7s.11).

«Nosaltres no sols som poble, sinó poble sant, com ja he demostrat... a nosaltres ens escollí Déu i als qui no preguntàvem per Ell se'ns mostrà obertament: "Vet aquí -diu- que soc Déu per a un poble que no havia invocat el meu nom"» (Dial 119,3s, citant Is 65,1, com Rm 10,20; cf. 9,25s).

[Després de citar Dt 32,43, com Rm 15,10] «Quan Moisès diu això, vol significar que les nacions ens alegrem amb el seu poble, és a dir, amb Abraham, Isaac i Jacob i els profetes i, en general, amb tots els qui en aquest poble han agradat a Déu» (Dial 130,2).

També incorpora, en la línia de les Cartes als Corintis, la idea de la lectura cristiana de l'Antic Testament i la de l'Església com un sol cos:

«Estan consignats en els vostres llibres; millor dit, no els vostres sinó els nostres; perquè nosaltres ens els creiem; vosaltres, en canvi, per molt que els llegiu, no n'enteneu el sentit» (Dial 29,2; cf. 1Co 10,11; 2Co 3,14).

«Així es pot veure en el cos, en el qual es compten molts membres, però tots en conjunt s'anomenen i són un sol cos. De manera semblant, un poble, una església, encara que formats per molts en nombre, s'anomenen i denominen amb un sol nom, com si fossin una única cosa» (Dial 42,3; cf. 1Co 12,12s.27s).

Ni l'emperador Antoní Pius ni el (presumpte) jueu Trifó no haurien donat més valor a les paraules de Justí si hagués confessat que s'inspirava en Pau de Tars. Però els paral·lelismes són clars i toquen, no sols la visió *pràctica* de l'Apòstol quant al judaisme gentil, sinó els punts neuràlgics del paulinisme, tal

com els trobem en les grans cartes. Per això, en aquest cas, em sembla que dir que tant Pau com Justí han pres *totes aquestes idees* d'una tradició comuna equivaldria quasi a dir que l'Apòstol no va tenir ni una sola idea pròpia²⁷.

24. *Tacià*, en el seu *Discurs contra els grecs*, també de la segona meitat del segle II, està més preocupat per demostrar el seu coneixement de la realitat pagana que no pas en explicitar els temes de la fe. Té pocs punts de contacte amb Pau, però tampoc no en té gaires amb la tradició evangèlica, malgrat ser ell mateix autor d'una cèlebre concòrdia (el *Diatessaron*).

Coincideix amb Pau, tant en la idea com en les paraules, en allò que afecta el tema del seu discurs:

«Per la seva creació el concixem, i allò que és invisible del seu poder ho comprenem per les seves criatures» (Disc 4; cf. Rm 1,20).

Altres possibles paral·lelismes s'esfumen en el mateix moment de formular-los²⁸.

25. Per la seva *Súplica a favor dels cristians* (coneguda com a *Legatio pro christianis*), dirigida a l'emperador Marc Aureli (mort l'any 180), podem saber que *Atenàgores* va escriure en l'últim terç del segle II. La *Legatio*, com a dirigida a l'Emperador, té un gènere literari curiosíssim: no cita tan sols la humanitat de Crist, menys podia citar els seus apòstols. De tota manera, és evident que parla des d'un horitzó plenament gentil i que el text es comprèn millor si el considerem escrit per un que ha llegit Pau, que no pas si imaginem que no l'ha llegit.

Parla repetidament del Fill etern de Déu, «pel qual tot ha estat fet» (Legat 4,2; 10,1-3). La frase ens col·loca indubtablement en la línia de Joan, però també d'alguns textos paulins (1Co 8,6; Col 1,15-17; He 1,1-3). El títol de «pri-

27. Confirma BARNETT (*Influence* 231-247: «The Writings of Justin»), que hi troba 15 paral·lelismes de classe A, 11 de classe B, 6 de classe C, i 30 de no classificats. S'hi acosta DASSMANN (*Stachel* 244-248: «Justin»): «Nach Justin bleiben Spuren der paulinischen Briefe im apologetischen Schrifttum erhalten» (p. 248).- Comença a rebaixar M. MARIN, *Note introduttive sulla presenza di Paolo nel Dialogo di Trifone con Giustino*, dins ASE 3 (1986) 71-83 (cf. p. 82: «posizione... intermedia fra il deciso antipaulinismo di PsClem, il silenzio di Papia e il vivo apprezzamento di Policarpo e Ireneo»). Trobem exagerat LINDEMANN (*Paulus* 353-367: «Justin»), tot i que exclou l'antipaulinisme: «Die Rechtfertigungslehre fehlt; die paulinische Ekklesiologie, die Eschatologie und die Anthropologie finden keine Erwähnung. Aber das ist kein Zeichen von Antipaulinismus; denn diese Themen fehlen im Grunde bei Justin völlig, nicht nur in ihrer paulinischen Gestalt» (pp. 366s). El més negatiu és BAUER (*Rechtgläubigkeit* 218s), que posa molt alt el llistó de les coincidències: «Justin, der Zeit- und Gesinnungsgenosse des Papias, hat dem Heidenapostel nicht mehr abzugewinnen verstanden als dieser. Auch hier muß man die Ansprüche auf Anklänge ungemein stark herabsetzen um zu einem behahenden Ergebnis zu gelangen» (p. 218). Cosa curiosa en un autor que dóna tant de valor al silenci d'uns pocs fragments.

28. Cf. BARNETT, *Influence* 228-231: «Tatian's Adress to the Greeks»; DASSMANN, *Stachel* 249s: «Tatian».

mogènit», donat en aquest context (Legat 10,3), ens orienta més específicament vers el text de Colossencs (més que no pas vers 1Co 15,20 o Ap 1,5, que relacionen el títol amb la mort).

Les edicions recullen altres paral·lels amb Pau, potser insuficients per a demostrar una dependència estricta, però que en conjunt pressuposen una notable proximitat. Es tractaria de la possible al·lusió a Rm 8,18, en Legat 12,1 (no hi ha comparació entre les penes i la glòria); a 1Co 15,32, en Legat 12,3 (si no hi ha resurrecció, mengem i beguem); a Rm 12,1, en Legat 13,3 (Déu no necessita sacrificis materials); a 1Tm 2,2, en Legat 13,3 (aixequem les mans); a Rm 9,21, en Legat 15,2 (el terrissaire i l'argila); a Rm 1,25, en Legat 16,3 (adorem el Creador i no la seva creatura); a Ga 4,9, en Legat 16,3 (no ens rebaixem vers els elements pobres i dèbils); a 1Tm 5,1s, en Legat 32,5 (a uns els considerem germans i a altres pares). Potser la que ens dóna un llenguatge més específicament paulí seria la referència a Ga 4,9 en Legat 16,3. Però, com dèiem, el més convincent és la consideració de conjunt²⁹.

26. Gràcies a una al·lusió que hi fa al final de l'obra (Legat 37,1), tota la tradició manuscrita atribueix també a Atenàgores un tractat *Sobre la resurrecció dels morts*, l'autenticitat del qual avui dia és discutida per alguns. Si fos acceptada (opinió per la qual ens inclinem), la proximitat de l'autor a Pau quedaria fora de dubte:

«Convé, tal com diu l'Apòstol, que això corruptible i dispers es revesteixi d'incorruptibilitat (1Co 15,53), perquè quan els morts siguin vivificats (cf. v. 36) per la resurrecció... cadascun sigui justament recompensat per les accions, bones o dolentes que hagi realitzat mitjançant el seu cos» (Resur 18,5; cf. 2Co 5,10).

«Si no hi hagués un judici sobre les accions realitzades pels homes, aquests no tindrien res per damunt dels sers irracionals. Més encara, els qui haurien dominat les passions... serien més miserables que aquells (1Co 15,19). La vida millor seria l'animal i bestial... "Mengem i beguem, que demà morirem" (v. 32)» (Resur 19,3).

El sol fet d'haver citat Pau com «l'Apòstol» ja val per tot un tractat. És a dir, no sols no se li discuteix la categoria d'apòstol, sinó que, avançant-se a la tradició posterior, ja se'l considera «l'Apòstol» per antonomàsia.

Hr ha prou diferències amb la *Legatio*, però poden ser degudes al fet que el tractat va dirigit també als cristians: no parla només «a favor de la veritat», sinó també «entorn de la veritat» (Resur 1,3).

27. En línia semblant a la *Legatio* es col·loca *Teòfil*, bisbe d'Antioquia entre el 163 i el 185, en els seus tres llibres *A Autòlic*. Intentant de convèncer un amic

29. BARNETT (*Influence* 248-251: «Athenagoras' Supplication for the Christians» troba 10 paral·lelismes de classe A, 21 de classe B, 30 de classe C, i 86 de no classificats. Cf. DASSMANN, *Stachel* 250s: «Athenagoras».

pagà, no menciona ni tan sols la història terrenal de Jesús; molt menys la figura de Pau. La raó és que el seu amic només dóna valor a les coses antigues (Autol III 1), mentre que la història cristiana no té ni dos-cents anys. De tota manera, no deixa de conèixer i de basar-se en Jesús i en l'Apòstol.

A Crist hi arriba des del vessant etern, per la qual cosa cita explícitament (sense presentació prèvia) «Joan» (Autol II 22). Però, entre els qualificatius que dóna al «Verb», en pren dos de la Carta als Colossencs: «Principi» (II 10), com en Col 1,18, i «primogènit de tota creació» (II 22), com en Col 1,15.

Per altra banda, cita com a «Paraula de Déu» diversos textos paulins:

«A més, la Paraula de Déu ens mana de sotmetre'ns als caps i sobirans i de pregar per ells "perquè portem una vida pacífica i tranquil·la" (1Tm 2,2) i ens ensenya a donar-ho tot a tots: "a qui (correspon) honor, honor; a qui temor, temor; a qui tribut, tribut" (Rm 13,7); a no deure res a ningú, sinó estimar tothom (v. 8)» (Autol III 14; cf. I 11: «establert per Déu», com en Rm 13,1).

Podem citar altres al·lusions indiscutibles:

«Quan t'hauràs despulat de la mortalitat i t'hauràs revestit de la immortalitat» (I 7; cf. 2Co 5,4; 1Co 15,53; afegiu-hi v. 37, al qual al·ludeix en I 13).

«Jutjarà el just, donant a cadascun la recompensa segons les seves obres. Als qui, exercitant la paciència, per mitjà de les bones obres, cerquen la immortalitat, els donarà la vida eterna, el goig, la pau, el repòs (Rm 2,6.10), més una sèrie de béns que "ni l'ull no va veure, ni l'oïda no va sentir, ni van pujar al cor de l'home" (1Co 2,9). En canvi, contra els qui no han cregut, els qui han menyspreat i s'han rebel·lat contra la veritat i han obeït a la injustícia..., es desencadenarà la ira i el furor, la tribulació i la angoixa i, al final, els devorà el foc etern» (I 14; cf. Rm 2,8s).

Afegim-hi, per no estendre'ns, que també es poden veure al·lusions a 1Co 1,21s, en Autol II 1 (la nostra doctrina sembla bogeria); a Tt 3,5, en II 16 (el lavacre de la regeneració); a Rm 8,19s, en II 17 (la naturalesa creada participa en el pecat i en la glòria); a He 5,12 i 1Co 3,2, en II 25 (als espiritualment nens se'ls dóna llet i do menjar sòlid)³⁰.

28. De tot aquest repàs en traiem unes conclusions que podrien aplicar-se a quasi tots els autors citats fins al present:

a) que no senten cap obligació «canònica» de citar Pau, però tampoc de citar l'Evangeli o el Credo. Si l'argument els porta per una altra banda, prescindiran fins i tot d'articles tan fonamentals com la humanitat de Crist o el misteri pasqual;

b) que, sobretot els apologistes, tendeixen a parlar del cristianisme com d'una religió racional, dissimulant, per raó del gènere literari, moltes coses que indubtablement saben;

30. Cf. DASSMANN, *Stachel* 251-253: «Theophilus».

c) que no donen cap indici *positiu* de distanciament respecte de Pau, sinó més aviat de conèixer-lo i d'aprofitar moltes de les seves idees i expressions;

d) que són unànimes en l'acceptació del que hem anomenat un «paulinisme de primer grau»: l'església dels gentils, desvinculada de les cerimònies jueves i de qualsevol vincle sociològic amb Israel. Només Justí s'acosta als textos propis del «paulinisme de segon grau», però donant-los una inflexió suau: sense polèmica contra la Llei en si o contra les obres en si.

En aquest últim punt –podem afegir– coincideix amb els Pares Apostòlics, amb la resta del Nou Testament i en certa manera, com dèiem, amb tota la tradició eclesiàstica fins a Luter.

Jordi SÁNCHEZ-BOSCH
Còrsega, 530, 1r, 1a
08025 BARCELONA

Summary

The paper follows up the most ancient Christian literature, as it is collected in the non-Pauline New Testament, the Apostolic and the Apologetic Fathers, and tries to establish, their degree of coincidence with Paul. All those writings stand together with Paul in their acceptance of a Gentile Church, not separated from the Jewish-Christian faithful. At the same time, many writers make an explicit reference to the Apostle, and in most of the others we discover striking affinities with specific Pauline thought, even if they are not a *Paulinismus* in the sense of the former century scholars. A coming article will consider the so-called heretical writings, with special reference to the Nag Hammadi Library, and finally those who open the way to the «canonization» of the Pauline letters: Irenaeus, Tertullian and the Muratorian Canon.